

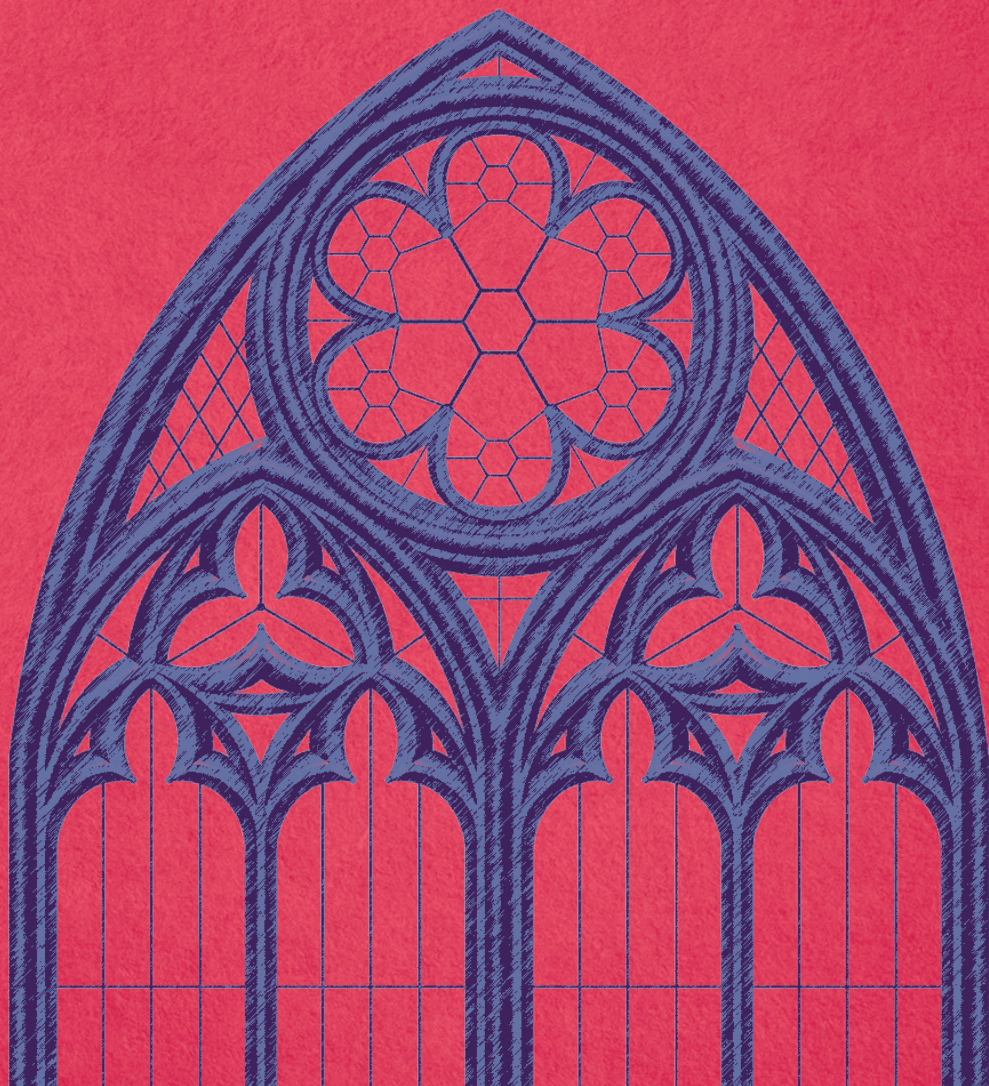
Herman J. Selderhuis (red.)

H A N D B O E K

Nederlandse kerkgeschiedenis

Deel 1

De Middeleeuwen tot en met de zeventiende eeuw

HANDBOEK NEDERLANDSE KERK- GESCHIEDENIS

HERMAN J. SELDERHUIS (RED.)

MET BIJDRAGEN VAN:

Paul H.A.M. Abels
Willem J. van Asselt (1946-2014)
William den Boer
Aart de Groot (1929-2022)
George Harinck
Peter Nissen
Frank van der Pol
Herman J. Selderhuis
Lodewijk Winkeler

Vijfde, herziene druk

Deel I

KokBoekencentrum Uitgevers • Utrecht

Inhoud

Deel I

Uitgebreide inhoudsopgave	7
----------------------------------	----------

Inleiding (Herman J. Selderhuis)	23
---	-----------

1 De Middeleeuwen tot 1200 (Frank van der Pol)	39
2 De Middeleeuwen na 1200 (Peter Nissen en William den Boer)	161
3 De zestiende eeuw (Herman J. Selderhuis en Peter Nissen)	271
4 De zeventiende eeuw (Willem J. van Asselt en Paul H.A.M. Abels)	455

Deel II

5 De achttiende eeuw (Paul H.A.M. Abels en Aart de Groot)	601
6 De negentiende eeuw (George Harinck en Lodewijk Winkeler)	717
7 De twintigste en eenentwintigste eeuw (George Harinck en Lodewijk Winkeler)	873

Registers

Register van persoonsnamen	1147
Register van geografische namen	1165
Register van zaken	1176
Beeldregister	1202

Personalia	1205
------------	------

Uitgebreide inhoudsopgave

DEEL I

INHOUD 7

INLEIDING 23

De kerk in het midden	25
Belangstelling	26
Kerkgeschiedenis als discipline	28
Theologie of geschiedenis?	31
Ontwikkelingen	32
Indelingen en overzichten	35
<i>Bij de vijfde druk</i>	36
Historiografie	37

HOOFDSTUK 1 – DE MIDDELEEUWEN TOT 1200 39

TIJDLIJN 40

1 Duistere Middeleeuwen in beeld	43
2 De eerste christenen van Nederland	48
2.1 Politieke en economische context tot in de achtste eeuw	48
2.2 Christendom in een Gallo-Romeinse omgeving	52
2.3 Bisschopszetel Tongeren, Maastricht, Luik	55
2.3.1 <i>De bisschopszetel van Tongeren verplaatst naar Maastricht</i>	55
2.3.2 <i>De bisschopszetel verplaatst van Maastricht naar Luik</i>	58
2.4 Missionaire activiteit in het zuiden	60
2.4.1 <i>Het kersteningsproces</i>	60
2.4.2 <i>Ierse invloed in de missionering</i>	61
2.4.3 <i>Oudste kernen van het vroege christendom: bisschopszetels en kloosters</i>	62

3	De kerstening van het noorden	62
3.1	Utrecht voorwaardelijk geschonken aan de bisschop van Keulen	63
3.2	Kerstening vanuit de Angelsaksische wereld	65
3.3	Missiepost Utrecht	66
3.3.1	<i>Voet aan wal in Frankisch gebied</i>	67
3.3.2	<i>Continental zendingslijn vanuit Utrecht</i>	69
3.4	Missionaire beginsituatie: inheemse religiositeit	70
3.5	Overdracht van de christelijke boodschap	72
3.6	Bisdom Utrecht: instabiele beginperiode	73
3.7	Pionierswerk en kerkwijding in de Frankisch-Friese zone	76
3.8	Bonifatius naar de Friezen	79
3.9	Willehad en Lebuïnus: naar de Fries-Drentse gebieden en de IJsselstreek	84
3.10	Liudger tussen Lauwers en Eems	84
3.10.1	<i>Liudgers eerste missiereizen</i>	85
3.10.2	<i>Saksenopstand</i>	86
3.10.3	<i>Blinde Bernlef</i>	86
3.10.4	<i>Eerste bisschop van Münster</i>	87
3.11	Het kersteningsproces, een terugblik	88
4	Het bisdom Utrecht vanaf de Karolingische tijd	90
4.1	Politieke en economische context: negende tot twaalfde eeuw	90
4.2	Het jonge bisdom Utrecht: een schemerbestaan	93
4.3	Het bisdom Utrecht in de Noormannentijd	95
4.3.1	<i>Utrecht, een verwoeste bisschopsstad</i>	97
4.4	Van Balderik tot Bernold	99
4.4.1	<i>Het herstelde Utrecht wordt rijksbisschopsstad</i>	100
4.4.2	<i>Verdere ontwikkeling in het Utrechtse diocees</i>	102
4.4.3	<i>Monumentaal Utrecht: bisschopsstad, keizerstad, handelsstad</i>	105
4.5	De bisschop, geestelijk leider van het bisdom	107
5	Gewapende en geestelijke pelgrimage: kruisvaart en klooster	111
5.1	Gewapende pelgrimage: de Nederlanden en de kruistochten	112
5.1.1	<i>Oproep aan de westerse christenheid</i>	112
5.1.2	<i>Kroniek van Kloosterrade: veelzijdige kruistochtinformatie</i>	113
5.1.3	<i>De Eerste Kruistocht: kruisvaarders – onder wie Vlamingen, Brabanders, Hollanders en Friezen – veroveren Jeruzalem</i>	114
5.1.4	<i>De Tweede en Derde Kruistocht: Jeruzalem weer in Saraceense</i>	

<i>handen; het aandeel van de Nederlanders</i>	117
5.1.5 <i>De Vierde Kruistocht: oorlog tegen medechristenen</i>	118
5.1.6 <i>Geestelijke ridderorden</i>	119
5.1.7 <i>Zwaard en kruis, een problematische combinatie</i>	120
5.2 <i>Geestelijke pelgrimage: de kloosters</i>	120
5.2.1 <i>De monastieke levensvorm</i>	120
5.2.2 <i>Het Getijdenofficie</i>	121
5.2.3 <i>De vroegmiddeleeuwse kloosterkaart</i>	122
5.2.4 <i>De abdij Egmond</i>	125
5.2.5 <i>De abdijen Klaarkamp en Aduard</i>	128
5.2.6 <i>Kloosterrade</i>	129
5.2.7 <i>Kluizenarij</i>	130
6 <i>Heiligen en Heiligenlevens</i>	131
6.1 <i>Patroonheiligen en hun relieken</i>	131
6.2 <i>Interactie tussen hemel en aarde</i>	132
6.3 <i>Heiligenlevens in het noorden</i>	135
6.4 <i>Heiligenleven als heiligverklaring</i>	136
6.5 <i>De macht van de heilige</i>	138
6.6 <i>De heilige als voorbeeld</i>	139
7 <i>Afwijkingen van de kerkleer</i>	140
7.1 <i>De kerninhoud van het christelijk geloof</i>	140
7.2 <i>Afwijkende voorstellingen</i>	141
7.3 <i>Tanchelmisme</i>	141
7.4 <i>Katharen</i>	143
8 <i>Onderwijs en cultuur</i>	143
8.1 <i>Hofscholen, Karolingische hofcultuur</i>	143
8.2 <i>Een missiecentrum met kloosterschool, schrijfkamer en bibliotheek</i>	145
8.3 <i>‘De edelste professoren van deze [christelijke] filosofie’</i>	147
8.4 <i>Onderwijs met het oog op geloofsoverdracht</i>	149
8.5 <i>Het belangrijkste kenniscentrum van de noordelijke Nederlanden</i>	150
8.6 <i>Bibliotheek en scriptorium van de abdij Egmond</i>	152
8.7 <i>Grote verschillen in scholing</i>	153
Literatuur	155
 HOOFDSTUK 2 –DE MIDDELEEUVEN NA 1200	 161
TIJDLIJN	162
1 Land en volk tussen 1200 en 1500	165

1.1	Verstedelijking en bevolkingsgroei	168
1.2	Rijke burgers en stadse paupers	170
1.3	Gewesten op weg naar eenheid	172
2	De kerkelijke organisatie in de late Middeleeuwen	175
2.1	De keuze van de bisschop van Utrecht	175
2.2	De Utrechtse bisschop als wereldlijk heer	177
2.3	Utrechts schisma	181
2.4	Utrecht in Bourgondische handen	184
2.5	Wijbisschop en aartsdiakens	185
2.6	Het Luikse aartsdiaconaat Kempenland	188
3	Het kloosterleven in de hoge en late Middeleeuwen	191
3.1	Religieuze vrouwenbeweging	195
3.2	Bedelorden	201
3.3	Nog meer nieuwe orden	207
3.4	Moderne Devotie	210
3.5	Kloosterverzadiging?	219
4	Zielzorg en geloofsleven	222
4.1	Een jaar vol feesten	224
4.2	Missen en getijden	227
4.3	Zielzorg, prediking en geloofsonderricht	230
4.4	Broederschappen	236
4.5	Kerkbestuur en armentafel	238
4.6	Heilige mensen, heilige plaatsen	239
5	Onderwijs en cultuur	243
5.1	Kapittel- en stadsscholen	243
5.2	Pastoraat of universiteit?	247
5.3	Bijbels humanisme	253
5.4	Geestelijke literatuur	257
5.5	Kunst en kerkenbouw	262
	Literatuur	267

HOOFDSTUK 3 – DE ZESTIENDE EEUW 271

TIJDLIJN 272

1	Historiografie	275
1.1	Confessioneel	275
1.2	Locaal	277
1.3	Internationaal	279
2	Vroeg-reformatorische ontwikkelingen in kerk en staat	280

2.1	De politieke situatie in de Nederlanden	280
2.1.1	<i>Nationale eenheid</i>	280
2.1.2	<i>Regering en rechtspraak</i>	282
2.1.3	<i>Demografie en economie</i>	283
2.2	Kerkelijk leven	284
2.2.1	<i>Einde van de wereldlijke macht van de bisschop van Utrecht</i>	284
2.2.2	<i>Zielzorg en geestelijkheid</i>	287
2.2.3	<i>Kloosterleven</i>	290
2.2.4	<i>Humanisme en hervormingsverlangen</i>	293
2.3	De vroege reformatorische beweging	297
2.3.1	<i>Luther in de Nederlanden</i>	297
	<i>Kerkelijke situatie</i>	297
	<i>Humanisme</i>	297
	<i>Luthers geschriften</i>	299
	<i>Receptie</i>	304
	<i>Variatie</i>	308
2.3.2	<i>Dopers</i>	311
	<i>Oorsprong</i>	311
	<i>Ontwikkeling</i>	312
	<i>Doopsgezind</i>	315
2.3.3	<i>Overige hervormingsgezinden: spiritualisten en sacramentariërs</i>	318
	<i>Spiritualisten en sacramentariërs</i>	318
	<i>David Joris</i>	319
	<i>Niclaes en Coornhert</i>	321
2.3.4	<i>Bijbels en boeken</i>	322
	<i>Nederlandstalige Bijbels</i>	322
	<i>Boeken</i>	326
2.4	Katholieke reacties op de vroege reformatorische beweging	329
2.4.1	<i>Leuvense theologen in het geweer</i>	329
2.4.2	<i>Inquisitie en index</i>	330
3	Verbreiding en bestrijding van het calvinisme (1540–1568)	335
3.1	Politieke en kerkelijke organisatie in het midden van de zestiende eeuw	335
3.1.1	<i>Territoriale afronding van de Zeventien Verenigde Provinciën</i>	335
3.1.2	<i>Nieuwe kerkelijke indeling</i>	338
3.1.3	<i>Hervormingspogingen en oplopende spanningen</i>	341
3.2	De verbreiding van het calvinisme	349

3.2.1	<i>Calvinisme</i>	349
3.2.2	<i>Vluchtelingengemeenten</i>	350
3.2.3	<i>De invloed van Calvin</i>	354
3.2.4	<i>Het 'wonderjaar' 1566: smeekschrift der edelen; hagenpreken; beeldenstorm</i>	360
3.3	Confessionele ontwikkelingen	365
3.3.1	<i>Belijdenis en catechismus</i>	365
3.3.2	<i>Liturgische ontwikkelingen: psalmen, bijbels, liturgie</i>	368
3.3.3	<i>Dopers</i>	373
3.3.4	<i>Protestantisering</i>	375
4	Opstand, consolidatie en reorganisatie (1568–1585)	378
4.1	Inleiding	378
4.1.1	<i>De Opstand tegen Spanje</i>	378
4.1.2	<i>Ontregeling van het kerkelijk leven</i>	384
4.2	Ontstaan Gereformeerde Kerk	390
4.2.1	<i>Kerkelijke organisatie</i>	390
4.2.2	<i>De voortgang van de Reformatie</i>	393
4.2.3	<i>De Reformatie in de provincies: een overzicht</i>	395
4.2.4	<i>Beginnende conflicten</i>	400
4.3	Maatschappelijke en culturele veranderingen	404
4.3.1	<i>Onderwijs</i>	404
4.3.2	<i>Literatuur</i>	408
4.3.3	<i>Het intellectuele en culturele leven</i>	411
4.3.4	<i>Armenzorg</i>	412
5	Bevoorrechte en getolereerde kerken: de periode na 1585	413
5.1	Inleiding	413
5.2	Begin van de katholieke hervorming	415
5.3	De Gereformeerde Kerk en de Republiek	420
5.3.1	<i>Kerkelijke vergaderingen</i>	420
5.3.2	<i>De predikanten</i>	423
5.3.3	<i>De kerk in de samenleving</i>	425
5.3.4	<i>Herinrichting kerkgebouwen</i>	428
5.3.5	<i>Positie van Joden en andere groepen</i>	430
5.3.6	<i>Ontwikkelingen bij dopers, lutheranen en andere groepen</i>	430
5.3.7	<i>Relatie kerk en overheid</i>	434
5.3.8	<i>Doop, Avondmaal en huwelijk</i>	436
5.3.9	<i>Kerkelijke tucht</i>	439
5.3.10	<i>Geloofsbeleving</i>	441
5.3.11	<i>Internationale contacten</i>	443
	Literatuur	445

HOOFDSTUK 4 – DE ZEVENTIENDE EEUW	455
TIJDLIJN	456
1 Beeldvorming van de cultuur in de Gouden Eeuw	459
1.1 Historiografie van de Gouden Eeuw	459
1.2 De opzet van dit hoofdstuk	462
2 Sociale, politieke en economische verhoudingen	463
2.1 Demografische gegevens	463
2.2 Politieke eenheid en verdeeldheid	465
2.3 Sociaal-politieke verbanden	467
2.4 Tolerantie in de Republiek	469
2.5 Arm en rijk	471
3 Het intellectuele en culturele leven	474
3.1 Universiteiten en illustre scholen	474
3.2 Het informele circuit: de Republiek der letteren	477
3.3 Het culturele leven	478
3.3.1 <i>Boeken, bibliotheken en uitgevers</i>	478
3.3.2 <i>Schilderkunst</i>	479
3.3.3 <i>Letterkunde</i>	482
3.3.4 <i>Bouwkunst en kerkbouw</i>	485
4 Confessionele ontwikkelingen	486
4.1 Het aandeel van het calvinisme	486
4.2 Het aandeel van het rooms-katholicisme	489
4.3 Het aandeel van het lutheranisme	492
4.4 Het aandeel van de anabaptisten of doopsgezinden	494
4.5 Het aandeel van de kerkelijk ongebondenen	499
4.6 Joodse gemeenschappen in Nederland	501
4.7 Baruch Spinoza	504
4.8 Volksgeloof	505
5 De heersende kerk in een pluriforme samenleving	507
5.1 Strijd om de kerkorde	507
5.2 Strijd om de belijdenis	508
5.2.1 <i>Jacobus Arminius</i>	509
5.2.2 <i>Leidse disputaties over de predestinatie</i>	511
5.2.3 <i>Existentiële vragen</i>	513
5.3 De roep om een nationale synode	513
5.4 Remonstranten en contraremonstranten	515
5.5 Op de rand van burgeroorlog	519
5.6 Internationale dimensies van het conflict	520
5.7 De contraremonstrantse overwinning op de Synode van Dordrecht	522

5.7.1	<i>De theologische betekenis van de Synode van Dordrecht</i>	525
5.7.2	<i>De Statenvertaling</i>	525
5.7.3	<i>De affaire-Maccovius</i>	527
5.8	Consolidatie na Dordt	529
5.8.1	<i>De kerkorde</i>	529
5.8.2	<i>De liturgie</i>	531
5.8.3	<i>Onderwijs en catechese</i>	531
5.9	De Remonstrantse Broederschap	532
6	De katholieken: kerk in de verdrukking	534
6.1	Missie vanuit de periferie	534
6.1.1	<i>De opleiding van priesters</i>	536
6.1.2	<i>De verhouding tussen seculiere en reguliere priesters</i>	537
6.2	Organisatie van de Hollandse Zending	541
6.2.1	<i>Aartspriesterschappen en adviescolleges</i>	541
6.2.2	<i>Staties</i>	541
6.2.3	<i>Religieuze ordes</i>	543
6.2.4	<i>Klopjes</i>	544
6.2.5	<i>Broederschappen</i>	546
6.3	Katholiek kerkelijk leven	546
6.3.1	<i>Gekochte vrijheid</i>	546
6.3.2	<i>Heiligenverering en devoties</i>	549
6.3.3	<i>Katholieke spiritualiteit</i>	551
6.3.4	<i>Strijd over de genadeleer</i>	552
6.3.5	<i>Confrontaties met gereformeerden en polemische geschriften</i>	553
6.4	Consolidatie onder Neercassel	556
7	Interne confessionalisering en Nadere Reformatie	558
7.1	Stromingen binnen de gereformeerde theologie	558
7.1.1	<i>Synopsis Purioris Theologiae</i>	558
7.1.2	<i>Theologia traditiva</i>	559
7.1.3	<i>De school van Voetius</i>	560
7.2	De Nadere Reformatie	562
7.3	Coccejanen en voetianen	568
7.4	De strijd rondom Descartes	570
8	Dissidenten	575
8.1	Inleiding	575
8.2	Collegianten	575
8.3	Socinianen	577
8.4	Chiliasten	578
8.5	De ‘derde macht’	580

9	Internationaal perspectief	581
9.1	De positie van de gereformeerde godsdienst in Europa	581
9.2	De Gereformeerde Kerk en het koloniale bewind	584
9.3	Slavenhandel	586
10	Afronding en vooruitzicht	589
	Literatuur	591

DEEL II

	HOOFDSTUK 5 – DE ACHTTIENDE EEUW	601
	TIJDLIJN	602
1	De achttiende-eeuwse Republiek	605
1.1	Periodisering	605
1.2	Partijen	605
1.3	Cultuur	606
2	De Verlichting (Aufklärung)	608
2.1	Verlichting	608
2.2	Voorbereiding	610
2.3	Kritiek en tolerantie	612
2.4	Ontwikkeling van het tolerantiedenken	612
2.5	Fysicotheologie	613
2.6	Deïsme	615
2.7	De cultuur van de Verlichting	615
2.8	Onderzoek	619
3	Piëtisme	619
3.1	Terminologie	619
3.2	Vroomheid en kerk	621
3.3	Onderzoek	622
4	Academische theologie	622
4.1	Theologie	622
4.2	Amsterdam	624
4.3	Leiden	624
4.4	Franeker	626
4.5	Groningen	627
4.6	Utrecht	628
4.7	Harderwijk	629
5	De Gereformeerde Kerk	629
5.1	Richtingenstrijd	629

5.2	Voor en tegen de tolerantie	630
5.3	Individualisering	633
5.4	Piëtisme	633
5.5	Nijkerkse beweging	636
5.6	Psalmberijming	638
6	Katholieke kerken	639
6.1	De eeuw van de acceptatie	639
6.2	Polarisatie onder Codde	640
6.3	Strijd over de opvolging van Codde	645
6.4	De keuze van het kerkvolk	647
6.5	Utrechts Schisma	648
6.6	Na het Schisma	650
6.7	De geestelijkheid	651
6.8	Het kerkvolk	652
7	Kleine kerken en groepen	655
7.1	Walen, Hugenoten	655
7.2	Doopsgezinden	657
7.3	De zaak-Stinstra	659
7.4	Remonstranten	660
7.5	Lutheranen	661
7.6	Scheuring	663
7.7	Piëtisme over grenzen heen	664
7.8	Tersteegen	665
7.9	Hernhutters	665
7.10	Christentumsgesellschaft	668
8	De kerken in de maatschappij	668
8.1	Midden in het volksleven	668
8.2	Armenzorg	669
8.3	Strijd tegen de sodomie	670
8.4	Catechese en school	671
8.5	Biddagen	673
8.6	Patriotten en prinsgezinden	673
8.7	De crisis van '87	676
8.8	Patriotten en de katholiekenkwestie	677
8.9	De Oranjereactie en de katholieken	679
8.10	Einde van de oude Republiek	680
DE JAREN 1795-1813. DE BATAAFSE TIJD		681
9	Bataafse revolutie	681

9.1	Bataafse revolutie	681
9.2	Scheiding van kerk en staat	684
10	Protestantse kerken	686
10.1	Gereformeerde (Hervormde) Kerk	686
10.2	Theologische faculteiten	688
10.3	Kleine kerken	690
10.4	Oecumenische toenaderingspogingen	691
10.5	Uit- en inwendige zending	692
11	Katholieke kerken	693
11.1	Op weg naar meer gelijkheid	693
11.2	Tegenwerking	696
11.3	Geen herstel van de hiërarchie	697
DE JAREN 1795–1813. DE FRANSE TIJD		699
12	Koninkrijk Holland	699
12.1	Koninkrijk Holland	699
12.2	Katholieken onder een katholieke koning	700
12.3	Protestantse theologie en godsdienst	702
12.4	Gewijde welsprekendheid	703
12.5	Vroomheid	704
12.6	Evangelische Gezangen	705
12.7	Voorzienigheids geloof	706
13	Inlijving en bevrijding	707
13.1	Onderdeel van het Franse keizerrijk	707
13.2	Verzet	708
13.3	Oranje als verlosser	709
13.4	Terugblik	710
Literatuur		711
HOOFDSTUK 6 – DE NEGENTIENDE EEUW		717
TIJDLIJN		718
Historiografie van de negentiende en twintigste eeuw en opzet van het hoofdstuk		723
1	Ter bevordering van christelijke zeden (1815–1848)	729
1.1	Stichting van het Koninkrijk der Nederlanden	729
1.2	Nederland onder Willem I	732
1.2.1	<i>Katholieken en protestanten</i>	732
1.2.2	<i>Armenzorg en onderwijs</i>	733
1.2.3	<i>De afscheiding van België</i>	736

1.3	De kerken en de overheid	739
1.3.1	<i>Kerkgenootschappen</i>	739
1.3.2	<i>Overheid en de katholieke kerken</i>	741
1.3.3	<i>Overheidscontrole</i>	744
1.3.4	<i>Kerkbouw</i>	745
1.4	Kerk in de samenleving	749
1.4.1	<i>Een verlicht en praktisch christendom</i>	749
1.4.2	<i>Hervormde Kerk: wervend kerkelijk leven</i>	753
1.4.3	<i>Rooms-katholieken: afzijdigheid</i>	756
1.5	Opleving van de vroomheid	759
1.5.1	<i>Katholieke devotionalisering</i>	759
1.5.2	<i>Hervormden: het Reveil</i>	761
1.5.3	<i>Afscheiding</i>	766
1.5.4	<i>Theologie en ambtsopleiding</i>	770
1.6	Willem II: meer afstand tussen kerk en staat	774
2	Tussen Verlichting en orthodoxie (1848–1870)	778
2.1	Grondwetsherziening	778
3.2	Opbouw van een rooms-katholieke kerkprovincie	779
3.2.1	<i>Herinvoering van de hiërarchie</i>	779
2.2.2	<i>Organisatie van de kerkprovincie</i>	787
2.3	Theologie tussen Verlichting en orthodoxie	790
2.4	Kerkelijk en religieus leven	795
2.4.1	<i>Invloed van de moderne theologie</i>	795
2.4.2	<i>Reactie op de moderne theologie</i>	797
2.4.3	<i>Kleine kerken</i>	800
2.4.4	<i>Organisatie van de vrijzinnigheid</i>	802
2.4.5	<i>Katholiek kerkelijk leven</i>	804
2.5	Missie en zending	806
2.6	Kerk en samenleving	808
2.6.1	<i>Armenzorg</i>	808
2.6.2	<i>Opkomst van het bijzonder onderwijs</i>	809
2.6.3	<i>Mobilisatie van de gelovigen: de pers</i>	812
3	Soevereiniteit in eigen kring (1870–1914)	813
3.1	De macht van de orthodoxie	813
3.2	Schoolstrijd	814
3.3	Kuyper en de Doleantie	818
3.4	Organisatie van protestantse ‘minderheden’	822
3.4.1	<i>Christelijk-gereformeerden</i>	822
3.4.2	<i>Gereformeerde Kerken</i>	825
3.4.3	<i>Verdeeldheid en deling: de Hervormde Kerk</i>	828

3.4.4	<i>Andere kerkenootschappen</i>	832
3.5	De katholieke kerken	834
3.5.1	<i>Katholiek ultramontanisme</i>	834
3.5.2	<i>Oud-Katholieke Kerk</i>	836
3.6	Liturgie	837
3.7	Partijvorming	839
3.8	De sociale kwestie	845
3.8.1	<i>Werkliedenverenigingen</i>	846
3.8.2	<i>Kuyper en de protestantse arbeidersorganisaties</i>	847
3.8.3	<i>Christelijk Nationaal Vakverbond</i>	850
3.8.4	<i>Katholiek standsdenken: arbeidersorganisaties</i>	851
3.8.5	<i>Katholiek standsdenken: boerenorganisaties</i>	854
3.8.6	<i>Vrouwenorganisaties</i>	855
3.9	Openbare meningsvorming: de confessionele pers	857
3.10	Charitatieve instellingen: ziekenhuizen, inrichtingen	859
3.11	Het intellectuele leven	861
3.11.1	<i>Het universitair onderwijs</i>	861
3.11.2	<i>Theologie, wijsbegeerte en moderne cultuur</i>	863
	Literatuur	866

HOOFDSTUK 7 – DE TWINTIGSTE EN EENENTWINTIGSTE EEUW

	TIJDLIJN	876
--	----------	-----

1	Van de wieg tot het graf (1914–1940)	881
1.1	De Eerste Wereldoorlog en zijn gevolgen	881
1.1.1	<i>Eerste Wereldoorlog</i>	881
1.1.2	<i>Cultuuromslag</i>	883
1.1.3	<i>Kerken en cultuuromslag</i>	885
1.2	Sociale kwestie, vak- en standsorganisaties	887
1.3	Onderwijs	891
1.4	Politiek	894
1.4.1	<i>Politieke macht</i>	894
1.4.2	<i>Politieke partijen</i>	897
1.4.3	<i>Kerk en politiek</i>	898
1.5	Fascisme, nationaalsocialisme en antisemitisme	901
1.5.1	<i>Maatschappijkritiek</i>	901
1.5.2	<i>Kerken en ‘nieuw heidendom’</i>	903
1.5.3	<i>Kerken en antisemitisme</i>	904
1.6	Sociaal-maatschappelijk leven	904
1.6.1	<i>Gezondheidszorg</i>	904

1.6.2	<i>Vrijtijdsbesteding</i>	905
1.7	Discipline en orthodoxie	908
1.7.1	<i>Bevindelijkheid</i>	909
1.7.2	<i>De zaak-Geelkerken</i>	913
1.7.3	<i>Generatieverschillen: ‘jongeren’ in katholieke en protestantse kring</i>	914
1.8	Theologie	921
1.8.1	<i>Richtingen in de Hervormde Kerk</i>	921
1.8.2	<i>In de schaduw van Karl Barth</i>	922
1.8.3	<i>Kuyper forever?</i>	923
1.8.4	<i>Katholieke theologie</i>	924
1.9	Geloofsleven	925
1.9.1	<i>Massaal en huiselijk tegelijk</i>	925
1.9.2	<i>Liturgie</i>	928
1.9.3	<i>Kerkbouw</i>	930
1.10	Geloof en zeden	932
1.10.1	<i>Huwelijk, gezin en seksualiteit</i>	932
1.10.2	<i>Jeugd en opvoeding</i>	935
1.11	Geloofsverbreiding	937
1.11.1	<i>Binnenlandse zending en binnenlands apostolaat</i>	937
1.11.2	<i>Buitenlandse missie en zending</i>	938
1.11.3	<i>Oecumene</i>	942
2	De uitgestelde doorbraak (1940–1965)	943
2.1	De kerken in de Tweede Wereldoorlog	943
2.1.1	<i>Opheffing van confessionele organisaties</i>	944
2.1.2	<i>Protest en verzet</i>	948
2.1.3	<i>Kerken en Jodenvervolgning</i>	951
2.1.4	<i>Preekstoel en kansel</i>	954
2.2	Vernieuwingstendensen	956
2.2.1	<i>Doorbraakbeweging</i>	956
2.2.2	<i>Hervormd elan</i>	959
2.2.3	<i>De Vrijmaking en haar gevolgen</i>	963
2.2.4	<i>Herstel van de katholieke zuil</i>	964
2.2.5	<i>De Indonesische kwestie</i>	965
2.3	Herstel en wederopbouw	968
2.3.1	<i>Terugkeer van de zuilen</i>	968
2.3.2	<i>Wederopbouw</i>	969
2.3.3	<i>Zorgen om de jeugd</i>	972
2.3.4	<i>Psychologisering van de moraal</i>	975
2.4	De kerken: jaren van herstel en bewustwording	978

2.4.1	<i>Kerken en samenleving</i>	978
2.4.2	<i>Groeiende openheid</i>	981
2.4.3	<i>Televisie en verkondiging</i>	984
2.4.4	<i>Kerkelijke sociologie</i>	986
2.4.5	<i>Wederopbouw en kerkbouw</i>	987
2.4.6	<i>Emigratie</i>	989
2.4.7	<i>Welzijnszorg</i>	991
2.4.8	<i>Bisschoppelijk mandement 1954</i>	993
2.4.9	<i>Christen-zijn in de samenleving</i>	996
2.5	Geloofsleven	998
2.5.1	<i>Liturgie</i>	998
2.5.2	<i>Protestantse orthodoxie</i>	1000
2.5.3	<i>Oecumene</i>	1001
2.5.4	<i>Theologie</i>	1007
2.5.5	<i>Tweede Vaticaans Concilie</i>	1011
3	Naar de marge van de samenleving (1965–1995)	1014
3.1	Maatschappelijke ontwikkelingen	1014
3.2	Ontzuiling en deconfessionalisering	1021
3.2.1	<i>Ontzuiling in maten en soorten</i>	1021
3.2.2	<i>Professionalisering en verstatelijking</i>	1026
3.2.3	<i>Resten van de zuilen: onderwijs en omroepen</i>	1029
3.3	Kerkvernieuwing	1032
3.3.1	<i>Vooruitstrevendheid alom</i>	1032
3.3.2	<i>Moderne theologie</i>	1036
3.3.3	<i>Geloofsleer ter discussie</i>	1040
3.3.4	<i>Maatschappelijk engagement</i>	1044
3.3.5	<i>Joden en christenen</i>	1046
3.3.6	<i>Behoudende reacties</i>	1048
3.3.7	<i>Bisschopsbenoemingen</i>	1050
3.3.8	<i>Ontkerkelijkking</i>	1054
3.4	Kerkelijk leven	1056
3.4.1	<i>Catechese in beweging</i>	1056
3.4.2	<i>Liturgische vernieuwing</i>	1056
3.4.3	<i>Bijbelvertalingen</i>	1059
3.4.4	<i>Crisis van het ambt</i>	1060
3.4.5	<i>Ambtsopleidingen</i>	1062
3.4.6	<i>Oecumene</i>	1064
3.4.7	<i>Samen op Weg</i>	1065
3.4.8	<i>Herleving van de orthodoxie</i>	1066
3.4.9	<i>Evangelische beweging</i>	1069

3.4.10	<i>Migrantenkerken</i>	1073
3.5	Kerk en moderne samenleving	1074
3.5.1	<i>Ethische kwesties</i>	1074
3.5.2	<i>Oorlog en vrede</i>	1077
3.5.3	<i>Missie en zending</i>	1083
3.5.4	<i>Verzwakte positie</i>	1086
4	Een nieuw millennium (1995–2025)	1088
4.1	Een liberale samenleving	1088
4.1.2	<i>Normen en waarden</i>	1091
4.2	Kerkelijke verhoudingen	1096
4.2.1	<i>Katholieke Kerk</i>	1098
<i>Parochies</i>	1100	
<i>Orden en congregaties</i>	1100	
4.2.2	<i>Protestantse kerken</i>	1101
4.2.3	<i>Kerkgebouwen</i>	1104
4.2.4	<i>Migrantenkerken</i>	1105
4.3	Kerkelijk leven	1107
4.3.1	<i>Oecumene</i>	1107
4.3.2	<i>Coronapandemie</i>	1111
4.3.3	<i>Lied en Bijbel</i>	1113
4.3.4	<i>Theologie en ambt</i>	1116
4.4	Maatschappelijke verbindingen	1119
4.4.1	<i>Het christelijk maatschappelijk middenveld</i>	1119
4.4.2	<i>Media</i>	1121
4.5	Samenlevingsvraagstukken	1122
4.5.1	<i>Onderwijs</i>	1124
4.5.2	<i>Klimaat</i>	1126
4.5.3	<i>Koloniaal en slavernijverleden</i>	1128
4.6	Besluit	1130
	Literatuur	1132
	Register van persoonsnamen	1147
	Register van geografische namen	1165
	Register van zaken	1176
	Beeldregister	1202
	Personalia	1205

Inleiding

*Standbeeld van Bonifatius
in de kerk van St. Martinus
en HH Bonifatius en
Gezellen, Dokkum*

Inleiding

Herman J. Selderhuis

De kerk in het midden

De weg tussen de mooie Twentse plaatsen Oldenzaal en Denekamp is kaarsrecht en loopt van de ene kerk naar de andere. De kerk staat in het midden van beide steden en die kerk bepaalt de weg waarlangs de reiziger van de ene plaats naar de andere heeft te gaan. Deze weg staat symbool voor een maatschappelijke situatie die tot het verleden behoort. De kerk staat in de eerste decennia van de 21e eeuw niet meer in het midden en bepaalt voor velen ook niet meer de weg. In dit boek is dat wel het geval. De kerk staat hier in het midden en bepaalt tevens de weg door de tijd. In en rond die kerk gebeurt er echter veel. Politieke, maatschappelijke en economische ontwikkelingen bijvoorbeeld hebben impact op de kerk terwijl die kerk zelf ook invloed heeft op deze ontwikkelingen. Daarbij bestaat die kerk uit mensen die geestelijk onderweg zijn en soms van de ene naar de andere kerk gaan zoals zij soms ook van geloofsstandpunt of theologische opvatting veranderen. Daar heeft deze kerksgeschiedenis vanzelfsprekend oog voor. Toch blijft zij een geschiedenis van de kerk. Trouwens, wie van Oldenzaal naar Denekamp fietst, merkt dat deze weg hoogten en diepten kent, en ook dat op die weg de kerk niet steeds zichtbaar is.

Weg tussen Oldenzaal en Denekamp

Belangstelling

Buitenlanders bezoeken Nederland om de Deltawerken te bewonderen, van het wereldberoemde – en even beruchte – gedoogbeleid te leren en Neêrlands voetbaltalent op te kopen. Minder in het nieuws, maar evenzeer opmerkelijk is de buitenlandse belangstelling voor Nederlandse kerkgeschiedenis. Gelet op wat aan artikelen en boeken verschijnt, lijkt het er zelfs op dat buitenlandse deskundigen er meer belangstelling voor hebben dan de Nederlanders zelf. Dissertaties, overzichtswerken, tijdschriften en andere publicaties die in het Nederlands verschijnen en op Nederlandse bodem ontstaan – zowel aan instituten als aan Nederlandse universiteiten – en landelijke en plaatselijke initiatieven die gericht zijn op Nederlandse kerkgeschiedenis, tonen aan dat dit niet het geval is: ook in Nederland is er veel belangstelling voor Nederlandse kerkgeschiedenis. Deze belangstelling bij hen die beroepsmatig, als student of gewoon uit interesse met het vak bezig zijn, vraagt om goede handboeken. Dit boek wil er daar één van zijn. De naam van dit boek brengt meteen bij drie probleemvelden die voor de gebruiker van belang zijn.

In de eerste plaats gaat het hier om een handboek. Dat betekent enerzijds dat een totaaloverzicht gegeven wordt, maar anderzijds dat er over de Nederlandse kerkgeschiedenis veel meer te zeggen valt dan in dit boek gedaan kan worden. Een handboek is bedoeld als een instrument, als een middel, en dat wil zeggen: het is goed bruikbaar maar heeft ook beperkingen. De gebruiker mag er dus veel van verwachten, maar zal evenzeer merken dat dit boek het gebruik van andere boeken stimuleert en noodzakelijk maakt. Naar die andere boeken wordt in dit handboek overvloedig verwezen.

In de tweede plaats is er de problematiek van het begrip ‘Nederlands’. Hoewel in het Nederlands over ‘Nederland’ als natie in enkelvoud wordt gesproken, is het veelzeggend dat dit land in het Frans ‘les Pays-bas’, in het Engels ‘the Netherlands’ en in het Duits ‘die Niederlande’ heet. Allemaal meervouden dus. Nederland is een veelheid en dat is ook in zijn kerkgeschiedenis merkbaar, want die is per regio en per stad en dorp steeds weer verschillend. Voor de historicus betekent dit dat het niet eenvoudig is een totaalbeeld te geven, omdat de variatie binnen dit ene Nederland zo groot is. Daar komt nog bij dat wie de hele kerkgeschiedenis van Nederland beschrijven wil, er rekening mee moet houden dat dit land in het verleden

De kerk van Hasselt (Nederland) is op kilometers afstand zichtbaar, maar wie op de brug over het Zwarte Water staat ziet pas goed hoe bepalend de kerk voor het stadsbeeld is. De kerk staat in het midden.

bijvoorbeeld ook het huidige België omvatte, en ook dat het land overzeese gebiedsdelen had. Bepalend voor dit handboek is de geschiedenis van de zogenaamde noordelijke Nederlanden, maar dit betekent niet dat de zuidelijke gebieden die sinds het ontstaan van de Republiek buiten de landsgrenzen vallen, helemaal buiten beeld blijven. Dat geldt wel voor de voormalige Nederlandse koloniën. Toch is ook deze afbakening niet waterdicht. Dat moet ook niet, want dan zouden bijvoorbeeld de Nederlandse vluchtelingengemeenten die in de zestiende eeuw in Duitsland en Engeland bestonden, buiten dit handboek vallen, terwijl deze van zo groot belang zijn geweest voor de ontwikkelingen van de Nederlandse protestantse kerken. Ook zou een te grote concentratie op Nederland voorbijgaan aan de invloeden van, en contacten met het buitenland, zonder welke de Nederlandse kerkgeschiedenis een heel ander verloop zou hebben gekend.

De keuze voor ‘Nederlandse kerkgeschiedenis’ betekent ook een keuze tegen ‘vaderlandse kerkgeschiedenis’. Reden daarvoor is niet zozeer dat het begrip ‘vaderlands’ nationalistisch kan aandoen, maar vooral dat voor vele gebruikers van dit boek Nederland niet hun vaderland is.

Tot slot is er de problematiek van het derde woord in de naam van dit boek: kerkgeschiedenis. Dit begrip vraagt om een aparte paragraaf.

Kerkgeschiedenis als discipline

De keuze voor de naam van dit handboek is een bewuste. Er is niet gekozen voor de geschiedenis van het christendom in Nederland. Dit was weliswaar lange tijd de naam voor het vak kerkgeschiedenis op de openbare faculteiten, maar het is een begrip dat inmiddels minder gangbaar is geworden en sterk de gedachte oproept aan het geheel van de christelijke cultuur. Evenmin is dit handboek een geschiedenis van de christelijke religie in Nederland. Niet alleen omdat hier veel aandacht wordt gegeven aan de kerk als instelling, maar ook omdat evenzeer thema's als onderwijs en armenzorg aan de orde komen. Bovendien geldt dat de kerk de dominerende factor voor de christelijke religie is. Vanuit de kerk is het christelijk geloof in de Nederlanden gekomen en op datzelfde moment heeft de kerk zich hier georganiseerd. De religie en het christendom zelf werden bepaald door de boodschap van de kerk en door de structuren en ontwikkelingen van de kerk. Het feit dat gesproken wordt over mensen die van de leer van de kerk afweken, geeft al aan dat de kerk het bepalende element is van het christendom.

Daarmee is niet gezegd dat het schrijven van een geschiedenis van de (christelijke) religie of van het christendom in Nederland niet mogelijk of zelfs onjuist zou zijn, wel dat deze aspecten het meest tot hun recht kunnen komen binnen een kerkgeschiedenis van Nederland. Daarbij is van wezenlijk belang wat hier onder 'kerk' verstaan wordt. Gaat het dan over instellingen, over personen, over opvattingen en belijdenissen? Hoe zit het met mensen en groepen die buiten de officiële kerk zijn komen te staan? De officiële katholieke visie is dat de kerk het mystieke lichaam van Christus of zelfs de voortgezette incarnatie van Christus is, waarbij kerkgeschiedenis vooral beschrijft hoe zich dit lichaam door de geschiedenis heen beweegt, zonder zich wezenlijk te ontwikkelen. De reformatische visie – waarbij zowel aan de gereformeerde, lutherse als aan de doperse versie van reformatisch te denken is – op de kerk is diffuus omdat elke kerk of stroming binnen het protestantisme wel een eigen kerkbegrip heeft. Gemeenschappelijk was bij vele kerkhistorici de visie dat de gang van de kerk wordt bepaald door het

Gezicht in de Oude Kerk te Delft vanuit het koor richting portaal. Toegeschreven aan Cornelis de Man, 1660–1690

schema ‘reformatie na deformatie’, waarbij heel duidelijk kon worden aangewezen wie de kerk deformeerde en wie er dan weer voor reformatie zorgde. Inmiddels is door de meeste kerkhistorici van deze benadering afstand genomen en dat gebeurt ook in dit boek. Het object van de kerkgeschiedenis is voor de auteurs van dit handboek alles wat zich als kerk of als vertegenwoordiging daarvan presenteert. Deze definitie is niet heel

Eerste communie in de Oud-Katholieke Paradijkerk in Rotterdam

nauwkeurig, maar bedoelt onder andere aan te geven dat ook mensen en groepen die van het hoofdspoor van de reformatische en de rooms-katholieke kerk zijn afgeweken hier beschreven worden. Tegelijk – en dat raakt een andere belangrijke thematiek – wordt die kerkgeschiedenis beschreven in de context van politieke en maatschappelijke ontwikkelingen. Geprobeerd is niet een opsomming van feiten te geven, maar het verhaal te vertellen van de christelijke kerk als integraal bestanddeel van het volle leven. Tevens hebben de auteurs ernaar gestreefd zowel het geleerde geloof als het geleefde geloof, zowel de priester als de parochiaan, de dominee en de kerkganger, zowel mannen als vrouwen en kinderen te beschrijven.

Volgens de Bijbel is de kerk een huis van levende stenen (1 Petrus 2 vers 5) en alleen daarom al kan kerkgeschiedenis nooit slechts de beschrijving van de geschiedenis van instellingen en leerstellingen zijn. De kerk bestaat uit mensen die geloven, die vanuit dat geloof werkzaam zijn, die in een geloofsovertuiging opgroeien, tot een geloofsovertuiging komen of daar juist weer van afwijken. Alles wat met deze persoonlijke ontwikkelingen samenhangt, behoort ook tot de kerkgeschiedenis. Dat het niet altijd even goed mogelijk was het geleefde geloof te beschrijven, heeft sterk te maken met

de beschikbaarheid van bronnen. Er bestaan voor de meeste eeuwen nu eenmaal meer bronnen voor wat de kerk leerde dan voor hoe mensen die leer in de praktijk vormgaven.

Theologie of geschiedenis?

Een andere vraag is deze: hoe verhouden zich theologie en geschiedenis als het over kerkgeschiedenis gaat? Gaat het om wat kerken of om wat theologen in de loop van de eeuwen gezegd hebben of over hoe mensen de eeuwen door hun geloof geleefd of beleefd hebben? Welke politieke, culturele en psychologische factoren spelen een rol in de geschiedenis van de kerk?

Deze vragen komen voor velen in feite neer op de vraag of kerkgeschiedenis bij de theologie of bij geschiedenis thuishoort. Het voert te ver om hier een overzicht te geven van de discussie die in de afgelopen vijftig jaar over deze vraag gevoerd is, maar het resultaat van de discussie tot zover is wel van belang: kerkgeschiedenis is vooral een theologische discipline die echter alleen adequaat beoefend kan worden als zij werkt met het instrumentarium dat vanuit de historische wetenschappen wordt aangereikt. Vooral het kerkelijke belang heeft ertoe geleid dat kerkgeschiedenis bij de theologie wordt ondergebracht. Principieel gezien hoort het vak echter in beide faculteiten thuis en is het een ideaal voorbeeld van een interdisciplinaire wetenschap. Binnen de theologie is de kerkgeschiedenis onmisbaar voor de kennis van de ontwikkelingen in de geschiedenis van dogma en theologie. Binnen de geschiedenis is kerkgeschiedenis onmisbaar omdat kerk en religie zo'n wezenlijk bestanddeel van de geschiedenis zijn. Gevolg van deze situatie is dat de kerkhistoricus zowel een behoorlijke dosis theologische kennis als een grote bekwaamheid tot omgang met historisch materiaal nodig heeft.

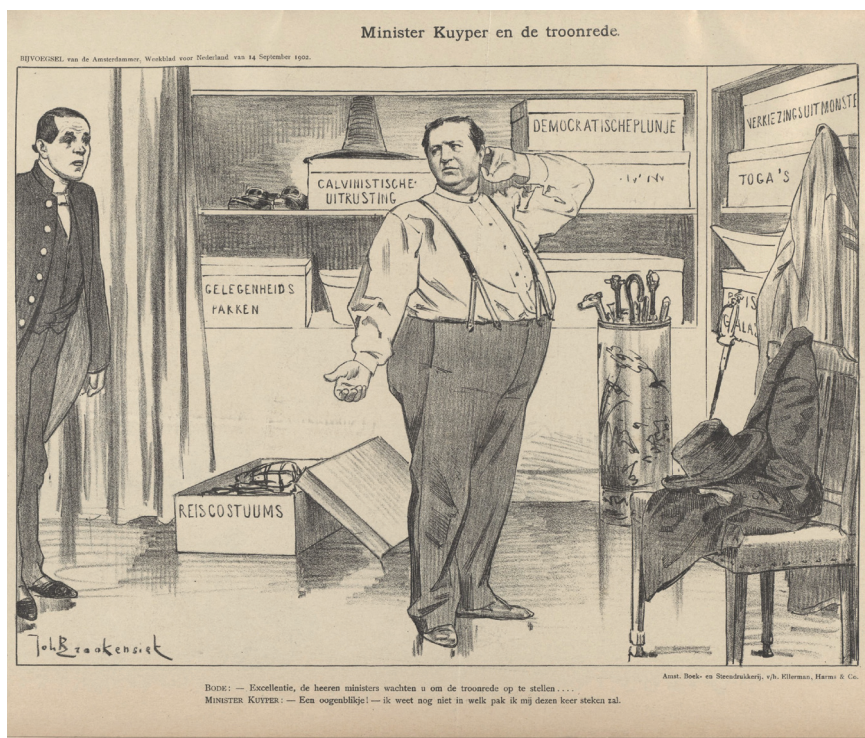
Kerkgeschiedenis kan veel leren van de indeling die komt van iemand die bij de kerk doorgaans niet zo'n goede naam heeft. Het gaat dan om het spreken van Friedrich Nietzsche over de beoefening van geschiedenis. In een publicatie uit 1874 onderscheidt Nietzsche drie soorten geschiedenis: de monumentale, de antiquarische en de kritische. De monumentale geschiedschrijving beschrijft de grote momenten en belangrijke mensen, die vaak de eigen geschiedenis tot een groots gebeuren maken. Deze vorm van kerkgeschiedenis dient vooral de legitimatie van de eigen kerkelijke en

theologische positie. De andere vorm die Nietzsche afwijst is de antiquarische, waarin kerkgeschiedenis vervalt tot een zeer gedetailleerde beschrijving van allerlei feiten en data, zonder dat deze in een groter kader worden geplaatst en zonder dat onderscheid gemaakt wordt tussen hoofd- en bijzaken. Zo komt Nietzsche bij de kritische geschiedschrijving. Daarin worden bronnen, data en mensen kritisch beoordeeld en vervolgens zo beschreven dat lijnen en verbanden helder worden. Deze kritische benadering maakt echter wel gebruik van het waardevolle dat de monumentale en antiquarische geschiedschrijving bieden, omdat deze elementen bevatten die een kritische benadering pas mogelijk maken.

Ontwikkelingen

Het vak kerkgeschiedenis heeft in de voorbije decennia een aantal interessante ontwikkelingen doorgemaakt. Dat heeft te maken met de nauwere samenwerking tussen historici en theologen op dit gebied, met een meer interdisciplinaire benadering van het vak, maar ook met maatschappelijke ontwikkelingen. Daarbij is te denken aan de belangstelling voor regionale en lokale geschiedschrijving. Het streven naar Europese eenwording heeft juist de interesse voor de eigen nationale, regionale en vooral lokale geschiedenis versterkt. Voor de Nederlandse (kerk)geschiedenis heeft dit bijvoorbeeld tot gevolg dat het zwaartepunt niet meer ligt bij wat er in Holland gebeurde, en dat het besef steeds meer doorgedrongen is dat Holland slechts een beperkt deel van Nederland is. Verder is de toegenomen aandacht voor de rol en plaats van de vrouw ook in kerkhistorisch onderzoek tot uitdrukking gekomen. Van belang is ook dat er meer onderzoek gedaan wordt naar de geschiedenis van religie en spiritualiteit en naar de plaats van de zogeheten ‘gewone man en vrouw’ in de kerkhistorische ontwikkelingen. Behulpzaam daarbij is het kwantitatieve onderzoek, waarbij door gewoon het tellen van mensen, hier en daar een heel ander beeld van het verleden is ontstaan.

Een andere ontwikkeling is dat kerkgeschiedenis minder vanuit confessioneel oogpunt beschreven wordt. Dat heeft geleid tot het streven naar een meer objectieve geschiedschrijving, en in ieder geval tot meer samenwerking tussen (kerk)historici van verschillende confessie en levensovertuiging. Toch is de waardering voor een benadering vanuit confessioneel oogpunt gebleven, omdat deze benadering stimulerend en ook corrigerend

Premier Kuyper in de kleedkamer kan niet kiezen welk pak hij aan zal trekken.
Johan Braakensiek, 14 september 1902

kan werken. Dit alles heeft de betekenis van de theologie niet gemarginaliseerd. Kerkgeschiedenis is voor een belangrijk deel theologiegeschiedenis, en de meeste ingrijpende kerkhistorische gebeurtenissen zijn niet te begrijpen zonder oog voor de theologische achtergronden daarvan. Tegelijk is er meer aandacht voor gekomen dat gebeurtenissen evenmin te begrijpen zijn als niet ook politieke, economische en psychologische aspecten in rekening worden gebracht. In het *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* is in de jaren 2000-2004 een discussie gevoerd over de naam, de inhoud en de plaats van het vak kerkgeschiedenis. Deze discussie staat in het kader van de bezinning op de overeenkomsten en verschillen met nieuwere disciplines als historische theologie en religiegeschiedenis, maar hoe historici en theologen ook tegen het vak aankijken, allen zijn van mening dat kerkgeschiedenis een wetenschappelijke discipline is die veel aandacht verdient.

Een wand met gospel-platen tijdens de tentoonstelling 'Gospel' in het Museum Catharijne-convent in 2022. In de twintigste eeuw ontstonden in Nederland nieuwe (protestantse) stromingen. Na de oorlog hielden Amerikaanse pinkstergroeperingen grote bijeenkomsten en vormden de basis voor een evangelische beweging in Nederland. Gastarbeiders en migranten brachten hun eigen kerken mee, met eigen gebruiken en een eigen geschiedenis.

De auteurs van dit handboek hebben uiteenlopende kerkelijke achtergronden. Echter, niet hun kerklidmaatschap, maar hun expertise is de reden dat zij aan dit handboek hebben meegewerkt. Daarmee is meteen gezegd dat dit niet een bewust oecumenisch handboek is, hoewel een hand-

boek als dit de oecumene wel zou kunnen bevorderen. Kerkgeschiedenis kan immers laten zien dat het in kerkelijke en theologische conflicten om veel meer ging dan om de leer. Als kerkgeschiedenis duidelijk kan maken om welke redenen mensen en kerken uit elkaar gingen, kan ze misschien ook helpen wegen te wijzen om kerken weer bij elkaar te brengen.

Indelingen en overzichten

Uit de inhoudsopgave wordt duidelijk voor welke tijdsindeling is gekozen. Over elke keuze die daarin gemaakt wordt, kunnen discussies worden gevoerd. Om zulke discussies zo veel mogelijk te voorkomen, maar meer nog om het geheel overzichtelijk te houden, is gekozen voor een indeling die bepaald wordt door de afwisseling van de eeuwen. Voor de 16^e tot en met de 21^e eeuw is dat vrij helder. Voor de eeuwen daarvoor ligt het iets anders. De ceuur ligt bij het jaar 1200. Bij het lezen zal men merken dat de auteurs heel goed beseffen dat historische ontwikkelingen zich niet aan de tijdsgrenzen van het einde en begin van een eeuw houden.

In de opzet van de hoofdstukken over de 19^e, 20^e en 21^e eeuw is sterk rekening gehouden met het feit dat de kerk in die periode ‘breed’ geworden is. Bedoeld wordt dat deze periode zich kenmerkt door het ontstaan van allerlei christelijke organisaties op politiek en maatschappelijk gebied, ontwikkelingen die vaak met ‘verzuiling’ en ‘ontzuiling’ worden aangeduid. Dat de zogeheten ‘kleine kerkgeschiedenis’ beperkter aan de orde komt dan sommige gebruikers wellicht zouden willen, ligt ook daaraan dat dit een algemeen handboek wil zijn dat een totaalbeeld geeft.

Elk hoofdstuk begint met een tijdlijn. Vervolgens worden kerkelijke gebeurtenissen steeds eerst in een groter kader van politieke, maatschappelijke en culturele ontwikkelingen gezet waarbij iedere auteur de vrijheid heeft gehouden dit alles naar eigen methode te beschrijven.

Het is niet zo moeilijk om oudere literatuur van eenzijdigheid of andere tekorten te beschuldigen. Beter is het te constateren dat in het verleden de accenten anders werden gezet en dat de perspectieven anders waren. Wie vandaag een handboek schrijft, moet zich ervan bewust zijn later mogelijk het verwijt van onduidelijke veelzijdigheid te krijgen. Dit handboek is geschreven vanuit de kennis en ervaring die met eerdere overzichten is opgedaan en op grond van de huidige stand van het onderzoek. De auteurs zijn

zich daarmee meteen ook van hun beperkingen bewust. Om het overzicht duidelijker te maken, vindt de gebruiker in dit boek tabellen, schema's en illustraties. Tevens zijn vele bronteksten geïntegreerd in het verhaal. Deze teksten zijn bedoeld om de beschreven gebeurtenissen en personen dichterbij te brengen door ze als het ware zelf aan het woord te laten. Zelfs bij een boek van deze omvang zal een lezer van mening kunnen zijn dat bepaalde namen en feiten ten onrechte ontbreken. Wie de auteurs daarop wil wijzen, zal bij hen een open oor vinden. Wie zelf op onderzoek uit wil gaan, kan van de literatuurverwijzingen gebruikmaken.

Tot slot dan een woord over de reeds genoemde gebruiker van dit boek. Dit handboek is bedoeld voor studenten en docenten, voor Nederlanders en buitenlanders, voor belangstellenden en belanghebbenden, voor gelovigen en niet-gelovigen, kortom voor iedereen die kennis wil of moet nemen van de geschiedenis van dat boeiende fenomeen dat zoveel vreugde en frustratie, zoveel bewondering en verbijstering, zoveel zegen en zoveel narigheid heeft opgeleverd: de kerk in Nederland, en haar mensen.

Bij de vijfde druk

Deze uitgave van het handboek onderscheidt zich van vorige drukken doordat de teksten uitgebreid zijn – en dat geldt met name voor het hoofdstuk over de 20^e en 21^e eeuw –, verwijzing naar nieuwere literatuur is toegevoegd, de afbeeldingen verfraaid en vermeerderd zijn, en de vormgeving veranderd is om de bruikbaarheid en leesbaarheid te vergroten. Dr. Aart de Groot overleed in 2022. Dank aan drs. Christa Boerke, die de herziening van zijn tekst op zich wilde nemen.

Karla Boersma, Peter Gorter, Anton Sinke en Leendert Torn wil ik danken voor hun grote zorg en precisie bij het maken van dit handboek en Niels Stouten voor het maken van de registers.

Historiografie

- M. de Baar, 'Nieuwe perspectieven voor de Nederlandse kerkgeschiedenis', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* 3 (2000), 87–97.
- H. ten Boom, 'Het goed recht van kerkgeschiedenis', in: *Heidenen, Papen, Libertijnen en Fijnen, artikelen over de kerkgeschiedenis van het zuidwestelijke gedeelte van Zuid-Holland van de voorchristelijke tijd tot heden*, Delft 1994, 11–22.
- J. van der Dussen, 'Kerkgeschiedenis en 'profane' geschiedenis: Een theoretische confrontatie', in: *Vox Theologica: Interacademiaal theologisch tijdschrift* 46 (1976), 67–84.
- P.A.M. Geurts en A.E.M. Janssen, *Geschiedschrijving in Nederland: Studies over de historiografie van de Nieuwe Tijd*, 2 delen, 's-Gravenhage 1981.
- W. Frijhoff, 'Religie, geloof en kerk', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* 6 (2003), 3–13.
- J. Jacobs, 'Kerkgeschiedenis of religiegeschiedenis? Een bijdrage aan het debat over de religie en haar wetenschappen', *Tijdschrift voor Theologie* 46 (2006), 209–219.
- A.J. Jelsma, 'Verschuivingen in de Nederlandse kerkgeschiedschrijving', in: *Rond de kerk in Zeeland*. Derde verzameling bijdragen van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis, Delft 1991, 5–16.
- P. Meinhold, *Geschichte der kirchlichen Historiographie*, 2 delen, Freiburg 1967.
- F. Nietzsche, *Vom Nutzen und Nachtheil der Historie für das Leben*, Werke I (Edition Schlechta), München 1966.
- W. Nijenhuis, 'Kerkgeschiedenis als theologische discipline', in: *Rondom het Woord*, Theologische Etherleergang 16 (1974), 56–80.
- J.D. Snel, 'Kerkgeschiedenis, religiegeschiedenis, godsdienstgeschiedenis. Enige noodzakelijke begripsmatige verheldering', in: *Tijdschrift voor Nederlandse kerkgeschiedenis* 6 (2003), 54–64.

Algemene overzichtswerken

- Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 15 delen, Haarlem 1977–1983.
- Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme*, 6 delen, Kampen 1978–2006.
- J.C.H. Blom en E. Lamberts (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden*, Amsterdam 1994.
- O.J. de Jong, *Nederlandse Kerkgeschiedenis*, Nijkerk 1985.
- H. Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden*, Assen/Maastricht 1992.
- J. van Eijnatten en F. van Lieburg, *Nederlandse Religiegeschiedenis*, 2^e druk, Hilversum 2006.
- Nederlands verleden in vogelvucht*, Delta 1, De Middeleeuwen: 300–1500, Leiden/ Antwerpen 1992; Delta 2, De nieuwe tijd: 1500–1813, Groningen 1992; Delta 3, De nieuwste tijd: 1813 tot heden, Groningen 1993.
- P. Nissen (red.), *Geloven in de Lage Landen. Scharniermomenten in de geschiedenis van het christendom*, Leuven 2004.
- A.G. Weiler, O.J. de Jong en L.J. Rogier, *Geschiedenis van de Kerk in Nederland*, Utrecht 1963.

Tijdschriften

DNK : Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800 (<https://www.aup-online.com/content/journals/09237771>)

Documentatieblad Nadere Reformatie (DNR)

Doopsgezinde Bijdragen (<https://dhkonline.nl/doopsgezinde-bijdragen-nieuwe-reeks>)

Early Modern Low Countries (EMLC) (<https://www.emlc-journal.org/>)

Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis / Dutch Review of Church History

Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis

Trajecta. Religion, Culture and Society in the Low Countries (<https://www.aup-online.com/content/journals/07788304>)

Instellingen

Instellingen die zich nadrukkelijk met Nederlandse kerkgeschiedenis bezighouden, zijn o.a.:

De Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis (<http://www.vnkonline.nl>), die vele lokale en regionale detailstudies heeft gepubliceerd.

HDC. Centre for Religious History (<https://www.hdcvu.nl/>)

ADC. Archief- en Documentatiecentrum van de Nederlandse Gereformeerde Kerken (<https://adckampen.nl/ADC>)

KADOC. Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving (<https://kadoc.kuleuven.be>)

KDC. Katholiek Documentatie Centrum (www.ru.nl/kdc)

Stichting Studie Nadere Reformatie (<http://www.ssnr.nl>)

Vereniging van Christen-Historici (<https://www.christenhistorici.nl>)

HOOFDSTUK 1

De Middeleeuwen tot 1200

*Lambertus, bisschop
van Maastricht
tussen ca. 670 en
het jaar van zijn
dood, ca. 705*

Tijdslijn

313

Edict van Milaan – einde christenvervolging

Circa 343–384

Bisschop Servaas, verplaatst bisschopszetel van Tongeren naar Maastricht

Rond 400

In Maastricht leeft de eerste christelijke gemeenschap uit het huidige Nederland

Rond 500

Koning Clovis gedoopt; de Franken gaan als volk over tot het christendom

538–594

Gregorius van Tours vermeldt in zijn Historiën dat er door bisschop Monulfus in Maastricht een grote tempel is gebouwd

Rond 630

Frankische troepen nemen Utrecht in; koning Dagobert I (623–639) sticht er een christelijk kerkje

639

De Zuid-Gallische monnik Amandus uit Aquitanië wordt tot missiebisshop gewijd en vertrekt naar de Franken; hij sticht diverse kloosters; bisschop van Maastricht van 648–651

Rond 650

Franken weer door de Friezen uit noordelijk riviereengebied verdreven; kerkje te Utrecht verwoest

658–739

Willibrord

678–679

Aartsbisshop Wilfrid van York verkondigt het evangelie in het Friesland boven de grote rivieren

690–730

Missieactiviteit in de Lage Landen door zelfstandig opererende groepjes Angelsaksische zendelingen (Noord-Holland Wulfram en Adelbert; Zuid-Holland, Utrecht, Zeeland, Gelderland en Noord-Brabant Willibrord met zijn helpers etc.)

Vanaf 695

Het Utrechtse castellum dient als belangrijkste steunpunt voor de Friezenmissie van Willibrord

695

Willibrord wordt in Rome tot aartsbisshop van de Friezen gewijd door paus Sergius

Rond 700

Bisschopszetel door Hubertus verplaatst van Maastricht naar Luik

714–741

Karel Martel

719

Bonifatius (Winfried) richting Utrecht; helper van Willibrord

719

Willibrord kan terugkeren naar Utrecht en de schade herstellen; definitieve vestiging bisschopszetel, kerkelijke organisatie komt op gang

722

Bonifatius (Winfried) naar Rome, benoemd tot bisshop, ontvangt naam 'Bonifatius'

739

Willibrord overlijdt in het klooster Echternach; Utrecht is het nog zeer kwetsbare centrum van het bisdom van de Friezen

743–809

Liudger; voltooid kerstening Lage Landen

754

Bonifatius op 5 juni in de buurt van Dokkum vermoord, samen met zijn helpers

768–814

Karel de Grote, vanaf 800 Romeins keizer

770

Willehad uit Northumbria preekt bij Dokkum en in Drenthe

784–790

Theutbert bisschop van Utrecht

785

Opstand van Widukind bedwongen, Widukind bekeerd tot christendom en gedoopt, Liudger keert terug naar gebied van de Friezen

Vanaf 785

Friezen erkennen het Karolingische gezag; Friesland definitief ingelijfd bij het Frankische rijk

792

Saksen in opstand tegen Karel de Grote, Liudger moet missiegebied weer ontvluchten

805

Liudger eerste bisschop van Münster

810

De Deen Godfrid plundert Friesland en legt oorlogsschatting op

820–835

Frederik bisschop van Utrecht, Karolingisch geleerde

843

Verdrag van Verdun; Karolingische rijk valt uiteen in verschillende rijken; Duitse keizerrijk en koninkrijk Frankrijk het meest van belang; de Nederlanden vallen voor het grootste deel onder het hertogdom Lotharingen; invallen van Noormannen

854–917

Utrechtse bisschoppen verblijven buiten Utrecht (St. Odiliënberg bij Roermond, later in Deventer)

857

Utrecht ingenomen door Noormannen; terugval van het christendom

863

Dorestad door Vikingen geplunderd en gebrandschat

890

Nijmegen ingenomen door Noormannen; Maastricht en Tongeren geplunderd

900–917

Radbod bisschop

917–975

Balderik bisschop; Noormannen uit Utrecht verdreven, bisschopszetel keert naar Utrecht terug (921); herstel; Utrechtse dubbelkathedraal herbouwd

972–1008

Notger prins-bisschop van Luik; wederopbouw

976–990

Folkmar (Poppo) bisschop van Utrecht

990–995

Baldewin bisschop van Utrecht

995–1010

Ansfried bisschop van Utrecht (graaf van Brabant)

Rond 1000

Zuidelijke Nederlanden bedekt met abdijen en kloosters

1006 en 1009

Tiel door Noormannen geplunderd en verwoest

1017

Utrechtse dubbelkathedraal zwaar beschadigd, door bisschop Adelbold II hersteld; 1023 ingewijd

1024

Bisschop van Utrecht wordt wereldlijk heer (graaf) van Drenthe

1027–1054

Bernold bisschop van Utrecht

1040

Bisschop van Utrecht wordt wereldlijk heer van Groningen, evenals Overijssel (het Oversticht)

1076–1099

Koenraad bisschop van Utrecht; bouw nieuwe kapittelkerk St. Marie; aantal kanuniken neemt toe van zestig naar honderdveertig

1096

Eerste Kruistocht

1099

Jeruzalem veroverd

1114–1126

Godebald bisschop van Utrecht; laatste bisschop die tevens vertegenwoordiger van de keizer is

1122

Concordaat van Worms; afname keizerlijke zeggenschap inzake bisschopsbenoemingen (herstel canonieke keuze bisschoppen); afkomst Utrechtse bisschoppen verandert

1126–1139

Andries van Kuyck bisschop (lid regionaal adellijk geslacht)

1139

Vlaamse graaf Dirk I onderneemt gewapende pelgrimstocht naar Jeruzalem

1147–1149

Tweede Kruistocht 1147 Bernardus van Clairveaux preekt in Maastricht

1157, 1177, 1184

Pelgrimstochten vanuit de Nederlanden

1187

Saladin verovert Jeruzalem

1189–1192

Derde Kruistocht

1198–1204

Vierde Kruistocht; Constantinopel veroverd (grieks-orthodoxe christenen)

1213

Gouden Bul; keizer geen zeggenschap inzake bisschopsbenoemingen

De Middeleeuwen tot 1200

Frank van der Pol

1 Duistere Middeleeuwen in beeld

De middeleeuwen hebben een buitengewone ‘alteriteit’, ze zijn anders en veelvormig, jazeker, maar bepaalde kwesties van toen zijn ook nu nog relevant. We hebben er wortels liggen en we zijn eruit gegroeid. We zijn een verzameling van citaten uit een christelijke cultuur, ook wie zich niet meer als christen beschouwt.

PAUL VERHUYCK, *Minuten middeleeuwen*, 13.

Waar associeert de doorsnee Nederlander het begrip ‘Middeleeuwen’ mee? Welke beelden worden gepresenteerd en wat wil men daarmee overbrengen? Wetenschappers, reclamemakers, auteurs en acteurs, ze hebben allemaal hun eigen kijk op de Middeleeuwen. In een themanummer van het tijdschrift *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen* ‘Kijk op de Middeleeuwen’, worden verschillende aspecten van de beeldvorming over de Middeleeuwen in kaart gebracht. Via boeken, muziek en films, maar ook door televisieseries en computerspelletjes zijn de Middeleeuwen in het publieke (onder)bewustzijn volop aanwezig. ‘De populaire Middeleeuwen’, een ander themanummer van genoemd tijdschrift, brengt in beeld hoe in de vroege 21e eeuw de Middeleeuwen worden voorgesteld. Wie meer wil weten over de beeldvorming over de Middeleeuwen kan terecht in de rijke historiografie *De ontdekking van de Middeleeuwen. Geschiedenis van een illusie* (2011) van Peter Raedts (1948-2021). Zijn inspirerende boek beleefde inmiddels een twaalfde druk en is ook vertaald in het Duits. Uitvoerig wordt de rol van de Middeleeuwen in de historiografie beschreven. Vanaf de Renaissance hebben mensen met behulp van de Middeleeuwen hun eigen verleden geconstrueerd. Tot aan de negentiende eeuw werd deze periode getypeerd als duister, barbaars, statisch en kerks; daarna werd ze een positief voorbeeld

van menselijkheid, onderlinge verbondenheid, wederzijdse verantwoordelijkheid en hechte volksgemeenschappen. Het boek presenteert op overtuigende en boeiende manier de omslag in het beeld van het middeleeuws verleden. Het verheldert een veelvoud aan perspectieven vanwaaruit constructies van de Middeleeuwen werden geproduceerd. Duidelijk wordt hoe de Middeleeuwen directe invloed gehad hebben tot in onze tijd. Ongebroken continuïteit tussen de Middeleeuwen en nu is echter een volslagen hersenschim, aldus het voorwoord. Door te kijken naar de manier waarop werd omgegaan met het middeleeuws verleden leert de lezer, zo geeft Raedts aan, de moderne samenleving beter te begrijpen.

Eeuwenlang werden de Middeleeuwen als een donkere periode gezien. De term riep veelal negatieve associaties op. In kringen van humanisten werden de eeuwen na de val van het Romeinse rijk *medium aevum*, tussentijdvak, genoemd. Na het instorten van het Romeinse imperium trad volgens hen de middeleeuwse duisternis in. Pas na duizend jaar kwam daar een eind aan, toen het licht van het humanisme de wereld bescheen. Nicolaas van Cusa (vijftiende eeuw) sprak van *media tempestas*, tussentijd. Vóór hem maakte Francesco Petrarca (veertiende eeuw) melding van *medium tempus*, een duistere periode na de Romeinse oudheid. Ver vóór Cusa en Petrarca sprak Walter von der Vogelweide (begin dertiende eeuw) al over een tussenperiode van verval. De minachting voor de periode 500–1500 bleef bestaan tot in de negentiende eeuw. ‘Duistere Middeleeuwen’ werd een geijkte uitdrukking. Inmiddels is dit negatieve beeld achterhaald. Vandaag erkent men dat duizend jaar Middeleeuwen de wortels bevatte van onze huidige Europese beschaving en de niet weg te denken invloed van het christendom op de Europese cultuur. Tussen onze tijd en de Middeleeuwen is een veelheid van relaties ontstaan. Men spreekt zelfs van een middeleeuwengolf.

Dat het middeleeuwse verleden voor de huidige samenleving belangrijk is, blijkt bijvoorbeeld uit het gedeelte over gewapende pelgrimage in dit Handboek (onderdeel 5.1 van dit hoofdstuk). Het behandelt de Vlaamse, Friese en Hollandse bijdrage aan de kruistochten. Gelet op het huidige Europa en de wereld van de Islam heeft dit zeker actueel belang. Motivering en rechtvaardiging van de eerste kruistochten door tijdgenoten en islamitische en joodse reacties krijgen aandacht. Ook de middeleeuwse spiritualiteit is actueel. Wetenschappelijk is de aandacht voor het tijdvak sterk toegenomen. De vroegchristelijke invloed in ons land is voorwerp van internationaal onderzoek. Er wordt onderzoek uitgevoerd naar vormen van middeleeuwse lekenvroomheid. Historici ontdekten de hagiografie (een specifiek genre teksten,

namelijk levensbeschrijvingen van de heiligen) als waardevolle bron voor bezinning op de religieuze en maatschappelijke functie van de heilige en diens cultus. Het is een boeiende bezigheid de invloed van kerk en christendom op de middeleeuwse samenleving in beeld te krijgen. Daarbij moet wel bedacht worden dat met name de vroege Middeleeuwen nog steeds een periode is waarover relatief weinig bekend is.

Dit hoofdstuk behandelt de kerkgeschiedenis van Nederland tot 1200 na Christus. Het volgende hoofdstuk beschrijft het vervolg van de middeleeuwse kerkgeschiedenis. Voor het afgebakende tijdvak gebruiken we, vooral in chronologische zin, een enkele keer de periodiseringsbegrippen vroege en hoge Middeleeuwen. Vanuit sociologisch, antropologisch en theologisch gezichtspunt wordt de periodisering van de Middeleeuwen met een indeling rond 1200 ondersteund. Rond genoemde tijd is het proces van oppervlaktekerstening naar dieptekerstening met een meer gevestigd christendom afgerond (zie § 2.4.1. en § 3 over het kersteningsproces).

De kerkgeschiedenis van Nederland begint op de overgang van oudheid naar Middeleeuwen. Deze overgangszone is een schemergebied. Er zijn nauwelijks geschreven bronnen voorhanden. Dit geldt in het bijzonder voor het noorden van de Nederlanden. De beschrijving van de kerkgeschiedenis tot 1200 wordt permanent gehinderd door lacuneus materiaal. Door het ontbreken van voldoende gegevens wordt bijvoorbeeld niet goed duidelijk hoe het christendom in de vierde eeuw zijn intrede deed in een wereld van inheemse en Romeinse godsdiensten. Dat geldt ook voor het kerkelijk leven van de vroegste christenen in ons land, namelijk die in Maastricht. Bisschopslijsten van Tongeren-Maastricht-Luik zijn historisch onbetrouwbaar. Nieuw onderzoek geeft voor de eerste bisschop van Nederland – Servatius, die de bisschopszetel van Tongeren naar Maastricht verplaatste – een nieuwe datering. Deze valt een eeuw later dan vroeger algemeen aanvaard werd. De weergave van de vroege kerstening van het noorden vanuit Utrecht kampt met schaarste aan gegevens en over de voorchristelijke periode van de Friezen is heel weinig bekend. Als we het hebben over Nederland vóór Willibrord, dan moeten we denken aan een bevolking van voornamelijk Friezen in de hele kuststrook van Groningen tot en met Zeeland. Uiteraard kan een bisschops-geschiedenis van het bisdom Utrecht niet ontbreken. Maar de gegevens over de bisschoppen van Utrecht over de vroege periode – tot de tiende eeuw – zijn schaars. Er is zelfs geen enkel Utrechts handschrift overgebleven van vóór de negende eeuw. Verder zijn er maar weinig gegevens beschikbaar over middeleeuwse ketterij in ons land. Afwijkingen van de kerkleer in ons land zijn tot 1200 maar moeilijk vast te stellen.

De aandacht voor de Middeleeuwen in dit hoofdstuk beperkt zich nadrukkelijk niet tot het institutionele, met onderwerpen als kerkleiding, kerkleer en kerkorganisatie. Waar mogelijk worden de ontwikkelingen beschreven vanuit theologisch perspectief, maar dat de in de voorgaande alinea genoemde gegevens ontbreken, heeft zeer grote impact op het theologisch gehalte van de beschrijving tot 1200. Voor het Utrechtse bisdom zijn er bijvoorbeeld maar weinig gegevens over lekenvroomheid in genoemde periode beschikbaar. Daardoor gaat de aandacht onvermijdelijk toch weer uit naar de kerkelijke organisatie. Voor zover gegevens beschikbaar zijn, wordt er aandacht gegeven aan geleefd geloof en spiritualiteit binnen of buiten de kerkelijke kaders. Dit geldt met name voor middeleeuwse lekenvroomheid, hagiografie en geloofsvorming. De Bijbel speelde een cruciale rol in de vormgeving van de middeleeuwse identiteit, cultuur en maatschappelijke structuur. De christelijke religie gaf zin aan vrijwel alle aspecten van het dagelijks leven.

Het klooster als speciale leefvorm ontvangt apart aandacht, waar mogelijk vanuit direct theologisch-spiritueel perspectief (onderdeel 5.2. van dit hoofdstuk). De monastieke levenswijze staat in het teken van geestelijke pelgrimage, maar de kloosterlijke leefvorm is hier toch moeilijk in te vullen, want in het laat gekerstende gebied tussen Marsdiep en Eems waren tot de twaalfde eeuw geen kloosters gevestigd (buiten Staverden en Dokkum; daarvan zijn echter geen archieven bewaard gebleven). Ook in eerder gekerstend gebied van het latere Holland waren vóór de tiende eeuw geen kloosterstichtingen. Een algemene schets van het officium divinum (de aan God gewijde dienst) met het liturgische getijdengebed biedt een zekere indruk van de dagindeling van de kloosterling. Via gegevens over de abdij Egmond en de Egmondse Annalen is enige inkleuring toch mogelijk.

Omdat het onderzoek naar de vroegmiddeleeuwse (kerk)geschiedenis gehinderd wordt door gebrek aan geschreven bronnen, zijn gegevens die ontleend zijn aan materiële bronnen extra belangrijk. Hier wordt nog steeds winst geboekt. Een voorbeeld is te vinden in *The Leiden Medievalists Blog* van 17 april 2020, waarin verslag wordt gedaan van twee sculpturen die zich bevinden in de Hervormde Kerk in Lochem. Het gaat om twee van de oudste middeleeuwse beeldhouwwerken in Nederland. Eén betreft een beeldhouwd kruis, met daarbij de zegenende hand van God. Het andere toont een vrouw met opgeheven armen, in traditionele, vroegchristelijke gebedshouding. Beide sculpturen dateren op z'n laatst uit de eerste helft van de elfde eeuw en zijn daarmee uniek, omdat er maar heel weinig middeleeuws beeldhouwwerk uit die periode is. De staande biddende figuur in Lochem is onderdeel van een gedenksteen, een grafschrift. De tweede steen toont het kruis en de zegenende hand van God. Rond de biddende vrouw

zijn de resten van ingegraveerde Latijnse tekst leesbaar, die handelt over de ziel (*anima*) en rust (*requi.*). Het geheel is te interpreteren als een vrouwelijke heilige die bij God voorbede doet voor de ziel van een gestorvene. Zij herinnert Hem daarbij aan Christus' offer, gerepresenteerd door het kruis. Dankzij beide unieke voorwerpen is directe inzicht mogelijk in de christelijke geloofsvoorstellingen gedurende de eerste helft van de elfde eeuw of wellicht nog iets eerder. De bewaard gebleven materiële bron maakt voorbede, hulp en bemiddeling van de heiligen zichtbaar: het bidden voor de zielen van de gestorvenen waarbij voor het zielenheil aan God het offer van Christus wordt voorgehouden. De sculpturen maken bovendien duidelijk dat in ons land de vroegchristelijke gebedshouding – met opgeheven armen en handen – nog tot in de eerste helft van de elfde eeuw in gebruik is geweest.

De middeleeuwse sculpturen uit Lochem

Gebrek aan geschreven bronnen

De historicus van vroeg-middeleeuws Nederland heeft in feite slechts één probleem: een gebrek aan geschreven bronnen. We voelen ons al vereerd als door Gregorius van Tours (538–594) in zijn *Historiën* wordt gezegd dat er een grote tempel is gebouwd door bisschop Monulfus in Maastricht. Een regionale geschiedenis waarin gebruik gemaakt is van een oorkonde van vóór 700 is moeilijk te vinden. In het standaardwerk van Blok over de Franken in Nederland heerst er in de jaren vóór 700 slechts duisternis. Pas met de verovering van Dorestad en de onderwerping van de Friezen valt er historisch licht op de noordelijke Nederlanden. De vroeg-middeleeuwse geschiedenis van Nederland zal daarom vooral aan de hand van niet-geschreven bronnen moeten worden gereconstrueerd.

Daarbij gaat het in de eerste plaats om de overgebleven materiële cultuur, onderwerp van studie van archeologen, kunsthistorici en historici. [...] Het gebrek aan geschreven bronnen wordt in Nederland ruimschoots gecompenseerd door de omvang, de kwaliteit en gevarieerdheid van deze bronnenbestanden.

F. Theuws, in: *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen*, (Themanummer 9-3 (1995): Woest en ledig? Nederland vóór Willibrord), 133.

2 De eerste christenen van Nederland

2.1 Politieke en economische context tot in de achtste eeuw

Vanuit Romeins gezichtspunt behoorde ons land tot de meest noordelijke, perifere zone van het West-Romeinse rijk. Langs de linkeroever van de grensrivier de Rijn hadden de Romeinen wegen en versterkingen aangelegd. Het gebied ten zuiden van de grote rivieren maakte, samen met het tegenwoordige België, tot in de vijfde eeuw deel uit van dit rijk. De militaire grens liep dwars door de huidige Nederlanden. Friese, Saksische en Franse stammen bevolkten onze streken. In het zuiden woonden de Franken. Het Friese gebied lag langs de kust, van het tegenwoordige Zeeland tot voorbij het huidige noorden van ons land. De Saksen bewoonden de hoger gelegen zandgronden in het oosten.

In het dunbevolkte Romeinse grensgebied ten zuiden van de Rijn hadden zich allerlei immigranten gevestigd. Soldaten die voor de grensverdediging zorgden, en Gallische kolonisten die zich vestigden in nieuwe, vanuit Rome gestichte steden als Tongeren, Nijmegen en Voorburg. Over Maastricht liep de handelsweg van Keulen naar de kust van het Kanaal. De stammen ten noorden van de Rijn, tot in het Fries-Groningse terpengebied, bezaten een handels- en uitwisselingssysteem met het zuiden. Ook namen er Friezen dienst in het Romeinse leger.

De noordelijke grens van de Romeinse provincie Germania Inferior, met forten (castella) langs de Rijn

Graftombe van Remigius, de bisschop van Reims, die Clovis, de koning der Franken op Kerst 496 doopte, nadat deze zich tot het christendom had bekeerd na zijn overwinning op de Alemannen in de Slag bij Tolbiac. Basiliek van Saint-Remi, Reims

In de vijfde eeuw stortte het Romeinse rijk in. Deze eeuw maakte deel uit van wat de volksverhuizingentijd heet.

Stedelijke Romeinse kernen als Maastricht, Tongeren en Doornik werden herhaaldelijk door Frankische invallers geplunderd. Toen ook de Engelse provincie met het Romeinse rijk brak, viel de noodzaak tot communicatie overzee weg. De forten langs de Rijn verloren hun bestaansrecht en de belangrijkste landroute tussen Keulen en de Kanaalkust werd opgeheven. De Nederlanden verloren hun politiek-economische functie grotendeels. Op de resten van de Romeinse cultuur ontstonden Merovingische koninkrijken. De zuidelijke Nederlanden groeiden uit tot een Frankisch machtsgebied. Dit proces raakte in een stroomversnelling toen koning Clovis in 486 de Romeinse gezagsdrager van Gallië versloeg. Het traditionele beeld

van primitieve en woeste Frankische immigranten in onze contreien is stevig bijgesteld. Recent archeologisch onderzoek geeft aan dat de Frankische levensstijl tussen Rijn en Maas elitair was en zelfbewust. Onder de Franken bevonden zich bedreven goudsmeden. Het Frankische machtsgebied schoof op, langs de Schelde naar het Middelnederlandse rivierengebied. Deze Frankische expansie werd tijdelijk onderbroken door een zuidwaartse beweging van de Friezen. Van de Friese vorsten is koning Radbod (circa 680–719) de bekendste. Vanuit Utrecht trad hij op als oorlogsleider tegen de Franken.

Vrouw van Clovis, Chrodechilde (Sainte Clothilde) in een middeleeuws manuscript *Grandes Chroniques de France*

Soldaten die voor de grensverdediging zorgden, vestigden zich in nieuwe, vanuit Rome gestichte steden als Tongeren, Nijmegen en Voorburg. In 1980 zijn in Nijmegen twee 90 cm hoge blokken gevonden, die deel hebben uitgemaakt van een minstens zes meter hoge pijler. Een man in een toga offert op een altaar dat aan keizer Tiberius (Tibr Csar) is gewijd. Boven het altaar zweeft de zegegodin Victoria, die de man een lauwerkrans boven het hoofd houdt. De pijler kan zijn opgericht ter gelegenheid van een overwinning op Germaanse stammen.

De stammen ten noorden van de Rijn, tot in het Fries-Groningse terpengebied, bezaten een handels- en uitwisselingssysteem met het zuiden. Bronzen beeldjes, vooral van Romeinse goden, zijn in opvallend grote aantallen naar Friesland en Groningen verhandeld. 17,2 cm hoge Jupiter uit de terp van Ezinge.

Bevolkingsdichtheid

Precieze inwonersaantallen hebben we natuurlijk niet. Pas voor de tijd omstreeks 1469 bestaat er een berekening met een grond van waarschijnlijkheid: ongeveer 520.000 mensen. Hoe was het een millennium eerder?

In de Romeinse tijd was het land relatief behoorlijk bewoond geweest, maar in de periode van de zogenaamde volksverhuizingen trokken de meeste inwoners weg naar de gebieden die in het Romeinse Rijk gelegen hadden.

Vanaf het einde van de derde eeuw waren grote delen van het tegenwoordige Nederland onbewoond. Het ontbreken van bedijking van de kust leidde tot overstromingen, een hoog grondwaterpeil en verzilting van de grond. Omdat Friesland en Groningen een groot deel van het jaar onder water stonden, werd een deel van de terpen verlaten. Zeeland was zo goed als leeg. En dan waren er nog de minder vruchtbare streken. Op de stroomruggen langs de grote rivieren kon men nog wel wat mensen aantreffen. De aangrenzende moerassen en veengebieden en de brede riviermonden waren slecht bewoonbaar. In de binnenlanden versperden dichte en uitgestrekte wouden de doorgang.

Na de zesde eeuw begon de bevolking langzaam toe te nemen, maar pas met de komst van de Karolingers zou er een groot aantal nederzettingen ontstaan. Zelfs toen bleven sommige gebieden praktisch onbewoond: Zeeland, West-Friesland, de veengebieden. De bevolking die er woonde was overigens in hoofdzaak Fries. Saksische invloed was beperkt. En wat de Franken betreft: alleen Nijmegen en Maastricht waren Frankische nederzettingen van enig belang. De bloeitijd van Dorestad kwam pas in de achtste eeuw. De bekende Friese koning Radbod beheerste het gebied rond Utrecht aan beide zijden van de Rijn totdat hij door Pepijn II verslagen werd. Als we het hebben over Nederland vóór Willibrord, dan moeten we waarschijnlijk denken aan een bevolking van voornamelijk Friezen.

Fragmenten over bevolkingsdichtheid uit D. Berents, 'Niemand thuis' in:
Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen, Themanummer 9-3 (1995):
Woest en ledig? Nederland vóór Willibrord, 170v.

Mogelijk is het hier vermelde inwonertal wat aan de lage kant, maar meer dan een miljoen inwoners telde Nederland in de Middeleeuwen toch zeker niet.

In de achtste eeuw groeide het Frankische rijk uit tot een politieke grootmacht. De Karolingers namen de macht over van de Merovingers. Het voor onze regio belangrijkste Frankische middelpunt was Aken. In fasen maakten Karel Martel (714–741) en Karel de Grote (768–814, sinds 800 Romeins keizer) een eind aan de vrijheid van de Friezen. Het hele Nederlandse ge-

HANDBOEK

Nederlandse kerkgeschiedenis

Herman J. Selderhuis (red.)

De christelijke kerk heeft de geschiedenis van Nederland diepgaand beïnvloed. Die kerk is zichtbaar aanwezig in elke stad en elk dorp en heeft onze manier van leven, van denken, van geloven blijvend bepaald.

In dit standaardwerk neemt een team van specialisten de lezer mee in de fascinerende geschiedenis van de kerk in de Lage Landen. In heldere taal en met ruime aandacht voor de samenhang van maatschappelijke, culturele en kerkelijke ontwikkelingen biedt het een compleet overzicht van die geschiedenis. Het herziene en volledig geactualiseerde handboek beschrijft ook de eerste twee decennia van de eenentwintigste eeuw. Honderden prachtige fullcolour-afbeeldingen illustreren de tekst en nodigen de lezer uit zich te verdiepen in de geschiedenis van de kerk.

In dit deel staan de volgende hoofdstukken:

De Middeleeuwen tot 1200 (Frank van der Pol)

De Middeleeuwen na 1200 (Peter Nissen en William den Boer)

De zestiende eeuw (Herman J. Selderhuis en Peter Nissen)

De zeventiende eeuw (Willem J. van Asselt en Paul H.A.M. Abels)

Het handboek is samengesteld door Herman J. Selderhuis en geschreven door Paul H.A.M. Abels, Willem J. van Asselt, William den Boer, Aart de Groot, George Harinck, Peter Nissen, Frank van der Pol, Herman J. Selderhuis en Lodewijk Winkeler.

NUR 704

ISBN 978 90 435 3732 2

KokBoekencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT

